

Marta Milewska

Apteki w Guberni Płockiej w latach 1865-1915

Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego 6, 77-108

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Apteki w Guberni Płockiej w latach 1865-1915

Pharmacies in Plocks governorate between 1865-1915

Streszczenie: Apteki w XIX wieku były miejscami, w którym można było zaopatrzyć się w różnego rodzaju medykamenty, dlatego należy je traktować jako placówki mające na celu ochronę zdrowia. W guberni płockiej istniały one już w pierwszej połowie XIX wieku, niemniej jednak lata 1865-1915 należy traktować jako czas systematycznego rozbudowywania sieci aptekarskiej. Systematyczny wzrost liczby aptek, jak i realizowanych w nich recept dowodzi postępującego upowszechnienia lecznictwa. Należy jednak zaznaczyć, że rozwój sieci aptekarskiej dokonał się, mimo niesprzyjających przepisów dotyczących otwierania aptek, ustalania taksy aptekarskiej i wykształcenia pracowników aptecznych. Podzielone, gubernialne środowisko farmaceutyczne i krzewiąca się w nim konkurencyjność również paraliżowały pracę na rzecz wspólnych interesów. Brak odpowiedniej infrastruktury medycznej i wadliwy system opieki medycznej zmuszał mieszkańców guberni płockiej do szukania ratunku u farmaceutów lub znachorów. Z uwagi więc na dystrybucję medykamentów leczniczych, apteki w latach 1865-1915 w guberni płockiej stanowiły ważne ogniwo w upowszechnianiu środków leczniczych i opieki medycznej.

Słowa kluczowe: apteka, środki farmaceutyczne, farmaceuta, recepta, taksa aptekarska

Summary: Pharmacies in the 19th century were places where various medicaments could be found. Thus should be treated as health centres. There were such pharmacies in Plock governorate in the 19th century,

nevertheless between 1865-1915 systematic expanding of the pharmacy network could be noticed. The growth of the pharmacy network and increasing number of prescripts implemented, prove the progression in the need for treatment. It is important to mention that the increase of pharmacy number happened despite unfavourable legislation concerning starting up a pharmacy, setting pharmacy tax or the education of pharmacists. The provincially divided pharmaceutical environment and growing competitiveness also paralysed the work on the common interest. Lack of the sufficient medical infrastructure and faulty health care system forced citizens of Plock governorate to look for help in quacks and pharmacists. Due to the distribution of medicines in years 1865-1915 in Plock governorate, pharmacies were important link in the dissemination of medicines and medical care.

Keywords: pharmacy, pharmaceuticals, pharmacist, prescript, pharmacy tax, pharmaceuticals

Apteki, podobnie jak szpitale, należą do grona najstarszych instytucji na ziemiach polskich krzewiących ideę zdrowia. Nie były one miejscami, w których udzielano porad lekarskich, ale można było w nich zaopatrzyć się w różnego rodzaju medykamenty, dlatego należy je traktować jako placówki mające na celu ochronę zdrowia. Funkcja, jaką spełniały apteki różniła się wprawdzie od szpitali, ale ze względu na prowadzoną dystrybucję leków i środków medycznych zasługują na uwagę.

Tabela 1. Liczba aptek w guberni płockiej w latach 1870-1910.

ROK	LICZBA APTEK
1870	15
1880	19
1890	27
1900	23
1910	30

Źródło: *Obzory Płockoj Guberni za gody*: 1870, Płock 1871, s. 20; 1880, Płock 1881, s. 61; 1890, Płock 1891, s.61; 1900, Płock 1901, s. 51; 1910, Płock 1911, s. 20.

Powyższa tabela pozwala twierdzić, że liczba aptek w guberni płockiej w okresie popowstaniowym ulegała ciągłym zmianom. W 1870 roku na terenie guberni płockiej funkcjonowało zaledwie 15 aptek. Ich lokalizacja była następująca: w gubernialnym mieście Płocku – 3, w miastach powiatowych – 7, w miastach - 3 i dwie w osadach – w Bieżuniu i w Raciążu¹. Otwarcie nowej apteki według przepisów zatwierdzonych przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w 1873 roku nie było łatwym przedsięwzięciem. Zgodę na uruchomienie nowej apteki wydawano dopiero po przeanalizowaniu liczby mieszkańców i liczby zrealizowanych recept. Aptekę w mieście gubernialnym można było otworzyć dopiero, gdy liczba mieszkańców przekraczała 10.000, a liczba recept 15.000. Dla miast powiatowych ustalono zaś granicę: 7.000 mieszkańców i 6.000 recept. Przepisy te nie tylko osłabiły istniejącą wśród środowiska aptekarskiego konkurencyjność, ale też w istotny sposób spowolniły tempo tworzenia sieci aptek².

W ciągu lat 1871-1880 liczba aptek w guberni płockiej zwiększyła się o 4 nowe apteki w osadach: Szreńsk, Chorzele, Bielsk i Dobrzyń nad Drwęcą³. O uzyskanie zgody na otwarcie apteki w Bielsku rywalizowali: Neuman – magister farmacji, właściciel apteki w Lipnie i jeden z płockich aptekarzy – Kina, posiadający stopień prowizora farmacji. Różnica między tymi konkurentów polegała na tym, że Kina dążył do utworzenia w Bielsku nie oddzielnej jak Neuman, lecz filialnej apteki. Biorąc pod uwagę liczbę ludności Bielska, jego lokalizację - zaledwie 4 wiorsty od Płocka oraz widmo bankructwa płockiej apteki Kina, Urząd Medyczny w 1876 roku zezwolił Kinie na otwarcie filialnej apteki w Bielsku⁴. Według obowiązujących przepisów w przypadku, gdy o otwarcie apteki ubiegało się dwóch farmaceutów, z których każdy posiadał już jedną obowiązywała zasada starszeństwa. Na decyzję Urzędu Lekarskiego w tym przypadku

¹ *Obzory Płockoj Guberni za 1870 god*, dz. cyt, s. 20.

² *Przepisy o otwieraniu aptek, zatwierdzone przez zarządzającego Ministerstwem Spraw Wewnętrznych dnia 25 maja 1873 roku*, „Wiadomości Farmaceutyczne”, 1874, nr 1, s. 3.

³ *Obzory Płockoj Guberni za gody: 1872, Płock 1873*, s. 29; *1873, Płock 1874*, s. 5; *1874, Płock 1875*, s. 80; *1875, Płock 1876*, s. 79; *1876, Płock 1877*, s. 68; *1877, Płock 1878*, s. 78; *1887, Płock 1888*, s. 80; *1879, Płock 1880*, s. 76; *1880, Płock 1881*, s. 61.

⁴ APP, Rząd Gubernialny Płocki, sygn. 2932, k. 64-66.

wpłynęła jednak zasada odległości – minimum 15 wiorst między jedną a drugą samodzielnie działającą apteką - niż starszeństwa⁵.

Lata dziewięćdziesiąte XIX wieku charakteryzowały się w guberni płockiej dużą dynamiką wzrostu liczby aptek. W ciągu lat 1881-1890 liczba aptek zwiększyła się z 19 do 27. Nowe rozporządzenie rządowe w sprawie aptek, o którym pisano na łamach „Korespondenta Płockiego” w 1882 roku pozwalało zakładać apteki w różnych miejscowościach pod nazwą aptek sielskich, w odległościach jednak nie mniejszych niż 7 wiorst jedna od drugiej⁶. Wzrost liczby aptek w guberni płockiej był więc efektem otwierania niedużych, często filialnych aptek w osadach. Potwierdziły to także „Obzory Płockoj Guberni za 1891-1900 gody”, podając lokalizację nowych apteki w następujących miejscowościach: Drobin, Żuromin, Bodzanów, Nowe Miasto, Kikół, Radzanów, Lubicz i Pomiechowo⁷. Otwieranie aptek w osadach potwierdziła też płocka prasa. Na łamach „Korespondenta Płockiego” z 1883 roku zamieszczono relację z otwarcia apteki w Drobinie następującej treści: „Nowo założona apteka przez Aleksandra Baumgartena w dniu 2 maja otwartą została przez zarząd lekarski guberni płockiej a następnie w obecności licznie zgromadzonych mieszkańców tamtejszych odbył się akt uroczysty poświęcenia takowej przez księdza proboszcza Radzymińskiego”⁸. W prasie zasygnalizowano także otwarcie apteki w Bodzanowie, której pojawienie się zdaniem prasy znacznie ułatwiło nabywanie środków leczniczych⁹. Wspomniano także o aptece w Nowym Mieście w powiecie płońskim, otwartej na mocy przepisów o aptekach wiejskich przez prowizora farmacji Władysław Suleja¹⁰.

Ostatnie dziesięciolecie XIX wieku w guberni płockiej dla aptekarstwa nie było pomyślne. W tym czasie zaobserwowano

⁵ *Przepisy o otwieraniu aptek, zatwierdzone przez zarządzającego Ministerstwem Spraw Wewnętrznych dnia 25 maja 1873 roku*, dz. cyt., s. 3-4.

⁶ *Nowe rozporządzenie rządowe w sprawie aptek*, „Korespondent Płocki”, 1882, nr 6, s. 1.

⁷ *Obzory Płockoj Guberni za gody: 1881*, Płock 1882, 64; *1882*, Płock 1883, s. 58; *1883*, Płock 1884, s. 60; *1884*, Płock 1885, s. 65; *1885*, Płock 1886, s. 69; *1886*, Płock 1887, s. 60; *1887*, Płock 1888, s. 65; *1888*, Płock 1889, s. 71, *1889*, Płock 1890, s. 64; *1890*, Płock 1891, s. 61.

⁸ *Z Drobin*, „Korespondent Płocki”, 1883, nr 28, s. 1 i nr 39, s. 2.

⁹ *W Bodzanowie*, „Korespondent Płocki”, 1883, nr 101, s. 2.

¹⁰ *Z płońskiego*, „Korespondent Płocki”, 1885, nr 8, s. 2.

ograniczanie liczby aptek. Pogarszająca się sytuacja ekonomiczna, a wraz z nią finanse mieszkańców guberni wpłynęły na redukcję liczby aptek do 23. Mimo tych ograniczeń w „Obzorze Płockoj Guberni za 1897 god” stwierdzono, że liczba aptek w guberni płockiej jest wystarczająca i w pełni zaspokaja potrzeby jej mieszkańców¹¹. Początek XX wieku przyniósł jednak poprawę sytuacji farmaceutów. Upowszechnienie opieki medycznej, któremu miało służyć wprowadzenie projektu bezpłatnej pomocy lekarskiej, ogólny postęp w leczeniu oraz odkrycie nowych leków spowodowały wzrost zapotrzebowania na produkty farmaceutyczne. W latach 1900-1910 liczba aptek zwiększyła się więc o kolejnych 7, otwartych w różnych częściach guberni. W latach poprzedzających wybuch wojny w guberni płockiej funkcjonowało łącznie 31 aptek.

Liczba aptek w guberni płockiej w latach 1870-1893 ulegała zmianom głównie dzięki nowo powstającym aptekom w osadach. „Obzory Płockoj Guberni” odnoszące się do powyższych lat wymieniały w każdym roku niezmienną liczbę aptek dla Płocka, miast powiatowych i mniejszych miast¹². W Płocku do 1893 roku funkcjonowały 3 apteki, podobnie więc jak w przypadku szpitalnictwa można mówić o dominacji Płocka w tej kwestii nad pozostałymi miastami leżącymi w granicach guberni. Łącznie w miastach powiatowych odnotowano 7 aptek, czyli apteka działała w każdym z miast powiatowych.

W pierwszej połowie XIX wieku w Sierpcu założył aptekę Wojciech Adamski, w Mławie - Gotlib Christochowitz, w Raciążu - magister farmacji Fryderyk Schwartz, zaś w Ciechanowie - Walenty Wolski będący również magistrem farmacji¹³. Apteki w poszczególnych powiatach guberni płockiej nie były więc osiągnięciem drugiej połowy XIX wieku. Odtworzenie jednak ich historii jest trudne, ponieważ często zmieniały one swoich właścicieli. Źródłowy materiał badawczy zaś w wielu miejscach był niekompletny, a wręcz fragmentaryczny, co znacznie utrudniało kwerendę. Można się o tym łatwo przekonać, biorąc pod uwagę chociażby Biezuń.

¹¹ *Obzor Płockoj Guberni za 1897 god*, Płock 1898, s. 53.

¹² *Obzory Płockoj Guberni za 1870-1890 gody*, dz. cyt.; 1891, Płock 1892., s. 60; 1892, Płock 1893, s. 57; 1893, Płock 1894, s. 64.

¹³ *Lista lekarzy i aptekarzy w Królestwie Polskim oraz chirurgów, felczerów i akuszerów* na: rok 1839, s. 35; rok 1843, s. 37; rok 1847, s. 43 i rok 1854, s. 45,

Magister farmacji Felicjan Leśkiewicz sprzedał w 1862 roku bieżuńską aptekę prowizorowi Aleksandrowi Neumanowi¹⁴. W źródłach nie zachowały się jednak żadne informacje dotyczące jego działalności aptekarskiej w Bieżuniu. W 1878 roku apteka stała się własnością Michała Synoradzkiego, który nie posiadał farmaceutycznego wykształcenia. We wspomnianym roku ożenił się on z Walentyną Chądzyńską, córką naczelnika Izby Skarbowej w Płocku. Rodzice zakupili nowożeńcom aptekę w Bieżuniu prawdopodobnie od Aleksandra Neumana¹⁵. W spisie farmaceutów guberni płockiej za 1878 rok lekarz powiatu sierpeckiego jako zarządzającego apteką wymienił nie Synoradzkiego, lecz prowizora Berngarda¹⁶. Słusznie więc zauważył Adam Ginsbert, że Michał Synoradzki był jedynie właścicielem apteki, ale nigdy w niej nie pracował¹⁷. Nie zachowały się żadne dokumenty, które określałyby datę kolejnej sprzedaży apteki i jej nowego właściciela. Zdaniem badającego dzieje medycyny w Bieżuniu S. Ilskiego był to Leon Parys.

Udokumentowanym zaś właścicielem bieżuńskiej apteki był magister farmacji Eugeniusz Wawrykiewicz¹⁸. Gdy był jej właścicielem apteka dwukrotnie zmieniała lokalizację. W 1898 roku, kiedy zgodnie z założeniem projektu bezpłatnej pomocy lekarskiej zaczęto tworzyć lecznicę, apteka została przeniesiona z budynku przy Rynku do budynku Gildów przy ulicy Zamkowej. W 1907 roku apteka ponownie wróciła do Rynku, zajmując komfortowy jak na owe czasy lokal na parterze w nowo wybudowanym budynku należącym do kupca Ludwika Węglewskiego. W opracowaniu zatytułowanym *Medycy i medycyna w Bieżuniu* czytamy: „Wawrykiewicz był człowiekiem niskiego wzrostu, ruchliwym i nadzwyczaj pracowitym. W aptecę pracował sam. Nie wyznaczał godzin pracy; zawsze w razie potrzeby był do dyspozycji. Większość leków przyrządzał osobiście. (...) Był człowiekiem o wielkim autorytecie moralnym (...)”¹⁹. Apteka przynosiła jednak małe

¹⁴ S. Ilski, J. Siedlecka, *Medycy i medycyna w Bieżuniu 1793-1945*, Ciechanów 1990, s. 103.

¹⁵ Tamże, s. 104.

¹⁶ APP, Płocki Rząd Gubernialny, sygn. 2935, b. p.

¹⁷ A. Ginsbert, *O problemach komunalnych Płocka*, Warszawa 1963, s. 167.

¹⁸ S. Ilski, J. Siedlecka, dz. cyt., s. 105.

¹⁹ Tamże.

dochody, ponieważ jej właściciel nie potrafił od biednych ludzi brać pieniędzy. W 1929 roku Wawrykiewicz był zmuszony sprzedać aptekę i przenieść się do Mławy, gdzie wraz ze szwagrem Eugeniuszem Michałem Przybojewskim uruchomił nową aptekę.

W Mławie od 1855 roku przez szereg lat aptekę prowadził prowizor farmacji Karol Borowski, w domu należącym do jego ojca²⁰. W swoim zaś opracowaniu Lucjan Czerwiński podał, że przed pierwszą wojną światową w Mławie w pobliżu rogu ulicy Niborskiej znajdował się duży trzypiętrowy dom, w którym mieściła się apteka Hildebrandta. Ponadto Czerwiński wymienił też skład materiałów aptecznych i aptekę Antoniego Moszczyńskiego, który w latach 1919-1923 był burmistrzem Mławy²¹.

Cechą, która charakteryzowała płockie gubernialne środowisko aptekarskie był niewątpliwie brak solidaryzmu. Konkurencyjność w drobiazgach przesłaniała racjonalną eksploatację całego pola działalności aptekarskiej, a w konsekwencji powodowała pomijanie realnych potrzeb mieszkańców guberni. Każdy z właścicieli płockich aptek dążył bowiem do tego, aby posiadać własny aparat do wyrobu wód mineralnych, w sumie oferowano produkt o jednakowej jakości, co sprzyjało jedynie rozprasaniu klientów, ale nie eliminowaniu konkurencji. Brak współpracy między aptekarzami zauważyła także płocka prasa. W jednym z numerów „Korespondenta Płockiego” z 1876 roku, powołując się na współdziałanie aptekarzy z Piotrkowa, zaapelowano do miejscowych farmaceutów słowami: „(...) panowie (...) stowarzyszcie się!”²². Apel pozostał jednak bez echa, płocky aptekarze współpracy nie podjęli, wręcz przeciwnie - wdrażali zasady konkurencyjności.

Jednym z poważnych zarzutów kierowanych pod adresem aptekarzy była nieumiejętność przygotowywania lekarstw. Lokalna prasa podała, że jeden z pacjentów zamówił lekarstwo według tej samej recepty w trzech aptekach. Zdziwienie, a zarazem oburzenie wywołał fakt, kiedy okazało się, że to samo lekarstwo z różnych aptek miało zupełnie inny smak, tym samym wywierało inny skutek²³. Niewątpliwie,

²⁰ APP, Płocki Rząd Gubernialny, sygn. 2936, k. 10.

²¹ L. Czerwiński, *Życie codzienne w Mławie przed I wojną światową*, „Rocznik Mazowiecki”, 1974, t. 5, s. 372-373.

²² *Stowarzyszenie aptekarzy*, „Korespondent Płocki”, 1876, nr 23, s. 2.

²³ *Dla leczących się osób*, „Korespondent Płocki”, 1878, nr 79, s. 2.

pomyłki aptekarskie były niebezpieczne, a ich konsekwencje miały nawet tragiczny charakter. W powiecie ciechanowskim w 1888 roku, niedopatrzenie aptekarza i sprzedaż niewłaściwego lekarstwa stało się przyczyną zgonu trzyletniego dziecka²⁴. Lekarze rewidujący apteki zwracali więc szczególną uwagę, aby przyrządzający lekarstwa trzymali się ściśle składu i proporcji leku określonego przez lekarza. Według relacji prasowej w guberni płockiej trudno jednoznacznie stwierdzić istnienie problemu nadużyć związanych z przyrządzaniem lekarstw. Niedociągnięcia owszem, mimo staranności, zdarzały się, ale były one najczęściej efektem pomyłki, a nie przejawem świadomej chęci zysku²⁵.

Stanowisko w kwestii nadużyć aptekarskich zajęła też prasa medyczna stwierdzając, że problem ten dotyczył głównie składów materiałów aptecznych, będących własnością handlarzy, którym zależało na zysku, a nie na ludzkim zdrowiu²⁶. W jednym z artykułów w czasopiśmie poświęconym problematyce farmaceutycznej słusznie, choć z sarkazmem zauważono, że skład materiałów aptecznych uzurpujący sobie prawa apteki był anomalią²⁷. W „Nowinach Lekarskich” w 1896 roku podano, że austriackie ministerstwo spraw wewnętrznych szukając rozwiązania tego problemu, zarządziło, aby w aptekach i składach sygnatury na naczyniach przeznaczonych do przechowywania leków silnie działających napisy były trwałe, a najlepiej żeby były wypalane na ściankach naczynia²⁸. Departament Medyczny w projekcie nowej ustawy aptekarskiej opracowanej w 1887 roku postanowił powierzyć składy osobom posiadającym kwalifikacje farmaceutyczne. Sprzedaż silnie działających leków w składach materiałów aptecznych miała odbywać się jedynie po okazaniu recepty lekarskiej dodatkowo poświadczonej przez Urząd Lekarski²⁹.

²⁴ Z *ciechanowskiego*, „Korespondent Płocki”, 1888, nr 42, s. 2.

²⁵ Z *miasta*, „Korespondent Płocki”, 1878, nr 81, s. 3.

²⁶ O *wydawaniu leków przez składy materijałów aptecznych*, „Gazeta Lekarska”, 1878, nr 6, s. 128.

²⁷ *Kilka słów w obronie zawodu*, „Wiadomości Farmaceutyczne”, 1877, nr 4, s. 89.

²⁸ *Sygnatura na naczyniach aptecznych*, „Nowiny Lekarskie”, 1896, nr 11, s. 716.

²⁹ *Projekt ustawy aptekarskiej, opracowany przez specjalną komisję, wybraną przez Radę Lekarską Cesarstwa w Petersburgu*, art. 164-165 i 167-180, „Wiadomości Farmaceutyczne”, 1888, nr 15, s. 355-356; *Departament Medyczny*, „Korespondent Płocki”, 1887, nr 97, s. 2.

Problem składów materiałów aptecznych w guberni płockiej do końca XIX wieku nie został rozwiązany. W końcu XIX wieku nie zaprzestano nawet ich otwierania. W 1899 roku na łamach „Ech Płockich i Łomżyńskich” poinformowano, że nowy skład materiałów aptecznych został otwarty w Sierpcu przez tamtejszego aptekarza. W 1904 roku zaś w korespondencji z Rypina zamieszczonej we wspomnianej gazety można było przeczytać o swobodnej działalności tamtejszego składu materiałów aptecznych, którego właściciel w dogodny dla siebie sposób sprzedawał różne medykamenty³⁰. Podobnie rzecz się miała w Płocku. W 1908 roku przez lekkomyślność sprzedającego w składzie aptecznym niemalże nie zmarła kobieta. Cierpiąca na bezsenność kobieta kupiła w jednym ze składów lekarstwo w dawce, która z powodzeniem wystarczyłaby do otrucia kilku osób³¹. Szeroki asortyment, jakim dysponowały składy apteczne potwierdzał również, że były one raczej punktami handlowymi niż aptecznymi. W składzie aptecznym prowadzonym w Lipnie przez pana Henryka Czesławskiego poza lekami i środkami opatrunkowymi można było też kupić środki piorące, nasiona roślin oraz różne produkty chemiczne³². Słusznie więc płocka prasa radziła, aby „ apteki odstąpić aptekarzom (...)”³³.

Za jeden z przejawów nadużyć aptekarskich postrzegano też swobodę w ustalaniu godzin pracy apteki. W aptekach należących do prywatnego właściciela ze względów ekonomicznych czas pracy personelu z reguły wydłużano, ale zdarzało się też, że właściciel apteki w dogodnym dla siebie czasie zamykał ją, utrudniając tym okolicznej ludności w razie nagłej potrzeby dostęp do środków medycznych³⁴. Godziny pracy aptek i aptekarzy nie były tylko problemem guberni płockiej. Ostatecznie w 1899 roku Departament Medyczny unormował godziny pracy w odniesieniu do wszystkich aptek działających na terenie Królestwa Polskiego³⁵. Począwszy od 1899 roku, podobnie jak w Europie Zachodniej, dzień roboczy w aptekach dla farmaceutów trwał

³⁰ Z *rypińskiego*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1904, nr 70, s. 6.

³¹ *Zatrucie lekarstwem*, „Głos Płocki”, 1908, nr 85, s. 3.

³² *Z Lipna*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1904, nr 101, s. 2.

³³ *Z ciechanowskiego*, dz. cyt., s. 2.

³⁴ *Rada Lekarska*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1899, nr 97, s. 4.

³⁵ *Praca farmaceutów*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1899, nr 39, s. 3.

od 7 do 8 godzin. W aptekach czynnych dłużej niż 8 godzin obowiązywał zaś system dyżurów³⁶.

W świetle ustawy lekarskiej z 1857 roku układaniem taksy aptekarskiej zajmowała się Rada Medyczna, w skład której wchodziło zaledwie dwóch aptekarzy. Wszystkie zaś środki medyczne podzielono na trzy kategorie: proste, złożone i przerabiane. W odniesieniu do wszystkich wymienionych kategorii lekarstw obowiązywały jednakowe zasady przy opracowywaniu taksy. Do cen hurtowych danego artykułu doliczono w zależności od gramatury leku 50, 100 lub 150% marży. W 1868 roku na wniosek Rady Medycznej dokonano zmiany podziału leków na 6-8 grup z doliczeniem 25-200% marży do cen hurtowych. W przypadku lekarstw, których cena hurtowa wahała się między 1-5 kopiejek za funt marża aptekarska wynosiła 200%. Jedynie drogie lekarstwa opatrzone były 25% marżą³⁷. Powyższe cyfry mogą więc sugerować, że apteki pobierały za lekarstwa kolosalne sumy. W Królestwie Polskim drożyznę lekarstw traktowano więc jako problem powszechny.

Obowiązkiem każdego aptekarza było dokładne przestrzeganie taksy, posiadanie więc cennika leków było wręcz niezbędne³⁸. Wykaz cen poszczególnych lekarstw systematycznie opracowywano i publikowano w formie książkowej. W 1868 roku w guberni płockiej działało 15 aptek, a liczba rozprawdzonych egzemplarzy taksy aptekarskiej wyniosła 17, nasuwa się wniosek, że dwie apteki zakupiły więcej niż jeden egzemplarz³⁹. W raportach zaś zawartych w materiałach archiwalnych dotyczących problemów aptekarstwa w guberni płockiej w 1869 roku zapisano nazwiska poszczególnych właścicieli aptek, ilość zakupionych przez nich egzemplarzy taksy aptekarskiej oraz wydatkowaną na ten cel kwotę⁴⁰. Istotne znaczenie dla płockiej opieki medycznej miał natomiast fakt, że po niższej taksie mogły być jedynie leki dostarczane do szpitali.

„Wiadomości Farmaceutyczne” w 1878 roku poinformowały zaś czytelników, że apteki starają się obniżyć cenę lekarstw tak, aby były one

³⁶ *Departament Lekarski*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1899, nr 28, s. 3; *Lekarstwa zagraniczne*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1899, nr 84, s. 3.

³⁷ M. Stępowski, *Drożyzna lekarstw*, „Wiadomości Farmaceutyczne”, 1899, nr 8, s. 196.

³⁸ APP, Rząd Gubernialny Płocki, sygn. 2929, k. 1.

³⁹ Tamże, k. 4.

⁴⁰ Tamże, k. 2.

dostępne nawet dla najbiedniejszych⁴¹. Niestety zatwierdzona w 1881 roku taksa aptekarska nie potwierdziła tej informacji, wręcz przeciwnie spowodowała, że wygórowana cena lekarstw w Królestwie Polskim utrzymywała się przez szereg lat⁴². Obserwując wzrastające zapotrzebowanie na leki o prostym składzie wśród klas niezamożnych, w 1885 roku liczone na obniżenie ich cen, z wyjątkiem cen leków bardziej skomplikowanych⁴³. O wprowadzeniu miar dziesiętnych, uporządkowaniu handlu materiałami aptecznymi i o obniżeniu taksy aptekarskiej do 20% mówił wprawdzie projekt nowej ustawy aptekarskiej opracowany przez komisję powołaną przez Radę Lekarską Cesarstwa w Petersburgu w 1888 roku⁴⁴. Dopiero jednak w 1892 roku Departament Lekarski w Petersburgu wydał okólnik zmieniający dotychczasową takse aptekarską. Zasadnicza zmiana dotyczyła bowiem opłaty za przygotowywanie lekarstw, a dokładnie jej obniżenia do 26%. Zasada ta miała odnosić się do całego terenu Królestwa Polskiego. W Warszawie zaczęła ona obowiązywać od 13 lipca 1892 roku, zaś w pozostałych guberniach od 13 stycznia następnego roku⁴⁵.

Istotne zmiany w ustalaniu cen lekarstw wprowadziła jednak taksa aptekarska z 1899 roku. Uwzględniała ona ceny zarówno pojedynczych, jak i złożonych środków leczniczych stosowanych w mniejszym lub większym stopniu w farmakologii. W przypadku środków leczniczych, których ceny nie zostały określone aptekarz był zmuszony uczynić to sam, dodając do ich ceny handlowej następujący procent marży: od 0,1 do 1 grama leku - 200%, 5-10 gram - 125%, 100 gram - 100%, 200 gram - 75% i 400 gram - 50%⁴⁶. Reguła była więc następująca: im większa była gramatura leku, tym mniejszą marżę doliczano do jego ceny hurtowej. Zasadnicza różnica taksy wprowadzonej w 1899 roku polegała na oparciu jej na systemie dziesiętnym francuskim,

⁴¹ *W kwestii nadużyć materialistów*, „Wiadomości Farmaceutyczne”, 1878, nr 3, s. 93.

⁴² *Taksa aptekarska*, „Kronika Lekarska”, 1892, nr 2, s. 127.

⁴³ *Ceny lekarstw*, „Korespondent Płocki”, 1885, nr 10, s. 2.

⁴⁴ *Projekt ustawy aptekarskiej opracowany przez specjalną komisję wybraną przez Radę Lekarską Cesarstwa w Petersburgu*, art. 24, dz. cyt., nr 6, s. 155; *Departament Medyczny*, „Korespondent Płocki”, 1887, nr 97, dz. cyt., s. 2; *Nowa ustawa apteczna*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1899, nr 10, s. 3.

⁴⁵ *Taksa aptekarska*, dz. cyt., s. 127.

⁴⁶ *Taksa aptekarska 1899 rok*, „Wiadomości Farmaceutyczne”, 1899, nr 17, s. 410-411.

w przeciwieństwie do wcześniejszych skupiających się na wadze aptekarskiej norymberskiej⁴⁷. Taksa ograniczyła także swobodę sprzedaży lekarstw. Środki zgromadzone w aptekach można było dowolnie sprzedawać osobom prywatnym, z wyjątkiem lekarstw oznaczonych znakiem „+”, które wydawano jedynie po okazaniu recepty lekarskiej⁴⁸. Za uchylenie się od tej zasady aptekarz mógł być pociągnięty do odpowiedzialności sądowej⁴⁹. Dodatkową ulgę taksa wprowadzała dla osób niezamożnych. Recepty z lekarską adnotacją - „pro paupero” miały być zwolnione z dodatkowych opłat tzn. związanych z opakowaniem i sygnaturą leku⁵⁰.

Wprowadzenie w 1899 roku taksy opartej na innych niż dotąd zasadach niewiele jednak zmieniło. Według przewidywań płockiej prasy nowa taksa miała spowodować obniżenie ceny lekarstw o 5-15%⁵¹. Przewidywania te były jednak mylne, a rzeczywistość wykazała jedynie nieznaczną obniżkę cen lekarstw. Jako wyraz niezadowolenia z tego stanu rzeczy już w 1899 roku w medycznej prasie zaczęły pojawiać się artykuły, w których pisano o drogich aptekach i o drożyznie lekarstw⁵². Zdaniem dr. K. Łazarowicza pytanie, które pacjenci wciąż zadawali lekarzom: „Ile będzie kosztowało przepisane lekarstwo?” kryło w sobie obawę, czy wystarczy pieniędzy na kupno lekarstw, czy też zamiast walki pozostanie bierne oczekiwanie na samoczynne ustąpienie choroby⁵³. Problemem wygórowanych cen lekarstw zajęła się także jedna z sekcji działających przy Warszawskim Towarzystwie Higienicznym, jednogłośnie uznając, że „wydatek na lekarstwo jest główną przeszkodą pożądanego leczenia się najbiedniejszej ludności”⁵⁴.

⁴⁷ *Nowa taksa aptekarska*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1899, nr 69, s. 4.

⁴⁸ *Taksa aptekarska 1899 rok*, dz. cyt., s. 412.

⁴⁹ *Departament lekarski*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1900, nr 54, s. 3.

⁵⁰ *Ułga*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1899, nr 70, s. 3.

⁵¹ *Nowa taksa aptekarska*, dz. cyt., s. 4.

⁵² A. Zalewski, *Projekt pomocy lekarskiej na tle obecnej organizacji płockiej*, „Czasopismo Lekarskie”, 1902, nr 4, s. 152; M. Stępowski, *Drożyzna lekarstw*, dz. cyt., s. 192-199.

⁵³ K. Łazarowicz, *Drożyzna lekarstw*, „Głos”, 1899, nr 9, s. 207.

⁵⁴ *Streszczenie narady czasowej Komisji Sanitarnej przy Sekcji Rolnej z dnia 16 lutego 1903 roku nad programem narad w sprawie zdrowotności mniejszych miast i wsi Królestwa Polskiego odbytej w Towarzystwie Higienicznym Warszawskim, w kwietniu 1903 roku*, „Zdrowie”, 1903, z 6-7, s. 522.

Doskonalej taksy, która z jednej strony zadowoliłaby aptekarzy, sprawiedliwie wynagradzając ich pracę i obowiązki, a z drugiej strony takiej, która nie byłaby zbyt wygórowana dla ludności niezamożnej, nie udało się opracować. Generalnie jednak taksy aptekarskie z początku XX wieku dążyły do obniżania ceny lekarstw. Taksa obowiązująca od 14 października 1904 roku poza usunięciem z listy leków kilku środków silnie działających obniżyła cenę lekarstw nowo wprowadzonych, co zadaniem płockiej prasy miało służyć ich upowszechnieniu⁵⁵. Lekarstwa w Królestwie Polskim były drogie, ale nie ma też wątpliwości, że monopol i kontrolowana przez państwo taksa aptekarska przyczyniały się do stopniowego obniżenia cen leków. W krajach takich jak Włochy, Francja czy Anglia, w których nie wprowadzono systemu koncesyjnego i odpowiedzialności aptekarza przed państwem lekarstwa były dwu, a nawet trzykrotnie droższe niż w Królestwie Polskim⁵⁶.

W liście otwartym zamieszczonym w jednym z numerów „Wiadomości Farmaceutycznych” z 1875 roku poruszono problem wykształcenia farmaceutów⁵⁷. Powszechnie było bowiem wiadomo, że adeptów rekrutowano spośród młodzieży, która nie posiadała nawet średniego wykształcenia⁵⁸. Uwaga ta była słuszna, ponieważ ukończenie czteroletniego gimnazjum, dawało jedynie podstawową wiedzę z zakresu nauk przyrodniczych, które były filarem w pracy przyszłego farmaceuty. Uczeń aptekarski po ukończeniu trzyletniej praktyki, odpowiednio udokumentowanej, przystępował do egzaminu na stopień pomocnika aptekarskiego. Każdy z pomocników aptekarskich był zobowiązany należycie wywiązywać się z powierzonych mu zdań. Pomocnik w przasnyskiej aptece, Józef Tomczyński podpisał zobowiązanie następującej treści: „Ja niżej podpisany Józef syn Wincentego Tomczyński przysięgam Panu Bogu Wszechmogącemu, w Trójcy Świętej Jedynemu że jako pomocnik aptekarski, wszelkie dotąd wydane dla apteki i dla osób w nich użytych przepisy, jako też i na przyszłość

⁵⁵ *Nowa taksa aptekarska*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1904, nr 74, s. 2; *Usunięcie pewnych lekarstw*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1904, nr 77, s. 3.

⁵⁶ M. Stępowski, *Drożyzna lekarstw*, dz. cyt., s. 197.

⁵⁷ *List otwarty w sprawie obecnego wykształcenia farmaceutów*, „Wiadomości Farmaceutyczne”, 1875, nr 8, s. 249-252.

⁵⁸ W prasie pisano: „(...) dzisiejsza młodzież nie tylko pod względem specjalnego, farmaceutycznego, ale i ogólnego wykształcenia jest zaniedbaną”. Tamże, s. 250.

wydać się mające z należną ścisłością, gorliwością i sumiennością wykonywać będą (...)⁵⁹. Z powyższego wynika, że od młodego pokolenia farmaceutów oczekiwano w pracy uczciwości i zaangażowania. Pomocnik zaś po odbyciu kolejnej trzyletniej praktyki i złożeniu egzaminu mógł zostać prowizorem. Problem polegał jednak na tym, że edukacja młodych farmaceutów była jedynie teoretyczna. Kończyli oni studia uniwersyteckie, otrzymywali stopień prowizora, ale nie zajmowali się aptekarstwem w sposób czynny.

W 1870 roku na terenie guberni płockiej pracowało 6 magistrów farmacji, 9 prowizorów, 1 pomocnik prowizora, 4 pomocników aptekarskich i 8 uczniów aptekarskich. Według materiałów archiwalnych jeden z pomocników aptekarskich w 1871 roku – Bronisław Zaborowski pracował w osadzie Szreńsk w powiecie mławskim. Jego kwalifikacje potwierdzało świadectwo następującej treści: „Szkola Główna Warszawska uzasadniając się na art. 293 Najwyższej w dniu 8/20 maja 1862 roku zatwierdzonej Ustawy o wychowaniu publicznem w Królestwie Polskim przyznała na mocy zdanego egzaminu p. Bronisławowi Zaborowskiemu, synowi Walerego, lat 21 mającemu uczniowi Farmacyi stopień pomocnika aptekarskiego z prawami i przywilejami jakich stan farmaceutyczny w Królestwie Polskim i Cesarstwie Rosyjskim używa (...). Dziekan Wydziału Lekarskiego Tyrchowski. Warszawa dnia 8/20 grudnia 1867 roku”⁶⁰. Łącznie więc w 1870 roku apteki zlokalizowane w obrębie guberni zatrudniały 28 pracowników. Biorąc pod uwagę liczbę funkcjonujących w tym czasie aptek, średnio na jedną aptekę przypadało 1,86 pracownika. Analiza poniższej tabeli pokazuje zmiany liczby i wykształcenia pracowników aptekarskich.

W ciągu lat 1871-1880 wyraźnie zmniejszyła się liczba magistrów farmacji. Fakt ten należy tłumaczyć tym, że od prowadzącego aptekę nie wymagano tytułu magistra farmacji. Systematycznie więc zwiększała się liczba prowizorów i pomocników aptekarskich z wyjątkiem 1880 roku. Liczba prowizorów w ciągu wymienionego okresu w guberni płockiej wzrosła o 94,4%, zaś pomocników aptekarskich do 1879 roku o 100%. Niestety zmniejszająca się liczba uczniów aptekarskich wskazywała na spadek zainteresowania zawodem aptekarskim. Zmianom ulegała

⁵⁹ APP, Płocki Rząd Gubernialny, sygn. 2938, k. 9.

⁶⁰ Tamże, sygn. 2937, k. 11.

także ogólna liczba pracowników aptekarskich. Najwięcej zatrudnionych w aptekach, według tabeli, było w 1875 i 1876 roku. Począwszy zaś od 1877 liczba pracowników z niewielkimi zmianami utrzymywała się na stałym poziomie.

Tabela 2. Liczba pracowników aptecznych w guberni płockiej w latach 1872-1880.

ROK	Liczba magistrów farmacji	Liczba prowizorów	Liczba pomocników aptekarskich	Liczba uczniów aptekarskich
1872	6	9	6	14
1873	2	15	6	20
1874	2	15	6	20
1875	2	13	12	20
1876	2	16	10	19
1877	2	17	10	9
1878	2	17	10	10
1879	2	17	12	7
1880	2	17	10	8

Źródło: *Obzory Płockoj Guberni za 1871-1880 gody.*

Wzrost liczby składów aptecznych oraz nadużycia i nieprawidłowości wynikające z prowadzenia aptek spowodowały, że w projekcie nowej ustawy aptekarskiej z 1888 roku zaostrzono przepisy dotyczące wykształcenia farmaceutów⁶¹. Osoby, które nie posiadały wykształcenia farmaceutycznego straciły możliwość zakładania oraz prowadzenia aptek⁶². Właścicielami lub dzierżawcami aptek mogły być jedynie osoby co najmniej ze stopniem prowizora⁶³. Tytuł magistra farmacji mogły uzyskać jedynie osoby, które odbyły czteroletnie kształcenie uniwersyteckie. Prawa magistra farmacji były jednak takie same jak doktora medycyny⁶⁴.

Powyższe założenia były istotne, zważywszy, że począwszy od 1886 roku przez szereg następných lat tylko jeden z aptekarzy

⁶¹ *Projekt ustawy aptekarskiej opracowany przez specjalną komisję, wybraną przez Radę Lekarską Cesarstwa w Petersburgu*, art. 20-30, dz. cyt., nr 11 s. 155-156.

⁶² *Projekt nowej ustawy aptecznej*, „Korespondent Płocki”, 1888, nr 33, s. 4.

⁶³ *Nowa ustawa apteczna*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1899, nr 10, dz. cyt., s. 4.

⁶⁴ *Z pism warszawskich*, „Korespondent Płocki”, 1888, nr 92, s. 2.

guberni płockiej posiadał tytuł magistra farmacji⁶⁵. Porównując ilość magistrów farmacji pracujących w guberni płockiej z ogólną liczbą zatrudnionych w aptekach na przykład w 1887 roku – 52 pracowników, czy w 1898 – 55 pracowników rzeczywiście był to niewielki odsetek⁶⁶. Do 1915 roku zwiększała się wprawdzie liczba zatrudnionych w aptekach, ale wzrost ten nie był niestety zasługą magistrów farmacji.

Tabela 3. Liczba zatrudnionych w aptekach w guberni płockiej w latach 1901-1907.

ROK	Liczba magistrów farmacji	Liczba prowizorów	Liczba pomocników aptekarskich	Liczba uczniów aptekarskich
1901	1	32	8	12
1902	1	30	11	14
1903	1	26	8	14
1904	0	29	8	7
1905	0	24	11	14
1906	0	23	12	6
1907	0	24	12	15

Źródło: *Obzory Płockoj Guberni za 1901-1907 gody.*

Według „Obzorów Płockoj Guberni”, począwszy od 1904 roku, żaden z zatrudnionych aptekarzy w guberni nie mógł poszczycić się tytułem magistra farmacji. Podobnego zdania był także Płocki Rząd Gubernialny, którego dokumenty w odniesieniu do 1904 roku potwierdzały obecność tylko jednego magistra farmaceuty⁶⁷. Największe grono stanowili prowizorowie, którzy z reguły odpowiadali za należyte funkcjonowanie aptek. W ciągu lat 1901-1907 w sumie liczba pomocników równała się liczbie uczniów aptekarskich. Tendencja ta utrzymała się niemalże do wybuchu wojny⁶⁸. W 1911 roku w aptekach w guberni płockiej pracowało łącznie 68 pracowników, w tym: 22 prowizorów, 20 pomocników aptekarskich i 26 uczniów⁶⁹. Na tej

⁶⁵ *Obzor Płockoj Guberni za 1886 god*, dz. cyt., s. 66.

⁶⁶ *Obzory Płockoj Guberni za gody: 1887*, dz. cyt., s. 65 i *1898*, dz. cyt., s. 54.

⁶⁷ APP, Płocki Rząd Gubernialny, sygn. 2962, dz. cyt., b. p.

⁶⁸ *Obzor Płockoj Guberni za 1912 god*, Płock 1913, s. 20.

⁶⁹ *Obzor Płockoj Guberni za 1911 god*, Płock 1912, s. 20.

podstawie można więc mówić o proporcjonalności liczby pracowników poszczególnych stopni awansu zawodowego.

Schyłek XIX wieku nie przyniósł jednak złagodzenia przepisów dotyczących edukacji aptekarzy. Na łamach „Ech Płockich i Łomżyńskich” w 1899 roku poinformowano czytelników o zmianach opracowanych przez Departament lekarski, na mocy których uczniowie aptekarscy posiadający świadectwo dojrzałości mogli odbywać jedynie roczną a nie jak dotąd trzyletnią praktykę. Kobiety, zaś które ukończyły gimnazjum mogły być dopuszczone do egzaminu na stopień pomocnika aptekarskiego dopiero po zdaniu egzaminu z języka łacińskiego i po odbyciu dwuletniej praktyki⁷⁰. W 1900 roku w płockiej prasie pisano więc: „zamiast świadectwa z 4 klas wymaganem będzie świadectwo z 6 klas filologicznych lub realnych z dodatkowym egzaminem z łaciny (kurs 3 klas)”⁷¹. Czas trwania praktyki uczniów aptekarskich skrócono z trzech do dwóch lat. Kurs uniwersytecki wydłużono zaś o jeden rok⁷². Powyższe zmiany miały służyć lepszemu merytorycznemu przygotowaniu przyszłych pracowników aptek.

W początkach XX wieku zarządzenia dotyczące edukacji młodych farmaceutów pojawiały się co kilka lat. W 1910 roku w „Głosie Płockim” podano, że osoby, które zdały egzamin na ucznia aptekarskiego mogły jednocześnie być przyjęte do szkół felczerskich i akuszerskich⁷³. Powyższą decyzją Ministerstwo Spraw Wewnętrznych chciało zachęcić młode pokolenie nie tylko do zgłębiania farmacji, lecz także wiedzy medycznej.

Aptekarstwo jeszcze w latach siedemdziesiątych XIX wieku było zdominowane przez mężczyzn. Nowym zawodem według informacji zamieszczonej w „Korespondencie Płockim” zainteresowane były również młode kobiety z terenu guberni płockiej⁷⁴. Czynnikiem, który zachęcał kobiety do zgłębiania farmacji był fakt, że kobiety pracujące w aptekach miały prawo uzyskiwać takie same tytuły zawodowe

⁷⁰ *Ulgi w praktyce aptekarskiej*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1899, nr 12, s. 3 i nr 40, s. 3.

⁷¹ *Organizacja wykształcenia farmaceutycznego*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1900, nr 62, s. 3.

⁷² *Ministerium oświaty*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1900, nr 17, s. 2.

⁷³ *Cenzus uczni aptekarskich*, „Głos Płocki”, 1910, nr 90, s. 2.

⁷⁴ *Nowy zawód dla kobiet*, „Korespondent Płocki”, 1888, nr 50, s. 2.

jak mężczyźni⁷⁵. Otwarcie zawodu aptekarskiego dla kobiet dotyczyło jednak wyłącznie tzw. aptek państwowych. Dopiero w 1892 roku Departament lekarski działający przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych poinformował zarządy lekarskie, że kobiety w charakterze uczennic mogą być zatrudniane również w aptekach prywatnych⁷⁶. Nie było to bez znaczenia, zważywszy na fakt, że większość aptek działających w Królestwie Polskim, a tym samym i w guberni płockiej posiadała swojego właściciela.

Poczynając od 1894 roku, „Obzory Płockoj Guberni” ze względu na lokalizację dzieliły apteki na centralne (normalne) i wiejskie.

Tabela 4. Liczba aptek centralnych i wiejskich w guberni płockiej w latach 1894-1907.

ROK	Liczba aptek centralnych	Liczba aptek wiejskich	W sumie
1894	15	10	25
1895	12	13	25
1896	12	13	25
1897	15	9	24
1898	12	11	23
1899	12	11	23
1900	12	11	23
1901	14	9	23
1902	15	9	24
1903	15	9	24
1904	18	7	25
1905	18	7	25
1906	18	8	26
1907	18	8	26

Źródło: *Obzory Płockoj Guberni za 1894-1907 gody.*

⁷⁵ Projekt nowej ustawy aptecznej opracowany przez specjalną komisję wybraną przez Radę Lekarską Cesarstwa w Petersburgu, art. 11, dz. cyt., nr 6, s. 155; *Z pism warszawskich*, dz. cyt., s. 2.

⁷⁶ *Kobiety aptekarzami*, „Kronika Lekarska”, 1892, nr 4, s. 272.

Na podstawie danych podanych w tabeli można generalnie przyjąć, że liczba aptek centralnych dominowała nad liczbą aptek wiejskich. Wyjątek stanowiły jedynie lata 1895 i 1896, w których odnotowano więcej aptek działających na terenach wiejskich. Począwszy od 1897 roku więcej było jednak aptek centralnych, choć w latach 1898-1900 dominacja ta była jeszcze nieznaczna.

W 1902 roku Rada Lekarska określiła zasady, na jakich można było otwierać apteki na wsiach, w osadach i w miastach niebędących powiatami. Właściwie po raz kolejny powtórzono, że na danym terenie drugą, nie filialną aptekę można było otworzyć tylko wtedy, gdy ludność danej miejscowości przekraczała 7 tysięcy, a roczna liczba recept – 6 tysięcy⁷⁷. Decyzja ta miała niekorzystny wpływ na zwiększanie liczby aptek wiejskich. Po części tłumaczy to też wzrastającą dominację aptek centralnych nad wiejskimi, począwszy od 1904 roku. W „Obzorze Płockiej Guberni” dla tego roku wymieniono 18 aptek centralnych i 7 wiejskich⁷⁸. Nieco inne dane liczbowe dla wspomnianego roku podano w dokumentach sporządzonych przez Płocki Rząd Gubernialny, a mianowicie: 15 aptek centralnych i 9 wiejskich⁷⁹. Między źródłami pojawiła się niezgodność dotycząca nie tylko liczby poszczególnych aptek centralnych i wiejskich, ale i ich ogólnej liczby. We wspomnianym „Obzorze” bowiem podano jako łączną liczbę aptek działających w guberni płockiej – 24, w dokumentach Rządu Gubernialnego zaś 25⁸⁰. Przyczyny tej rozbieżności nie udało się ustalić. Pierwsze lata XX wieku wykazały więc tendencję do zwiększania liczby aptek centralnych kosztem tych działających na wsiach. Biorąc pod uwagę sytuację ekonomiczną i zakorzenie wśród ludności wiejskiej znachorstwo, zjawisko to stało się bardziej zrozumiałe.

Podział na apteki centralne i wiejskie w guberni płockiej wprowadzono stosunkowo późno. W artykule zatytułowanym „Statystyka aptek w Królestwie Polskim” zamieszczonym w prasie medycznej w 1885 roku podział taki przedstawiono już w odniesieniu

⁷⁷ *Apteki wiejskie*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1902, nr 100, s. 3.

⁷⁸ *Obzor Płockiej Guberni za 1904 god*, dz. cyt., s. 31.

⁷⁹ APP, Płocki Rząd Gubernialny, sygn. 2932, b. p.

⁸⁰ Tamże; *Obzor Płockiej Guberni za 1904 god*, dz. cyt., s. 31.

do guberni piotrkowskiej⁸¹. W granicach guberni piotrkowskiej w 1882 roku funkcjonowały łącznie 53 apteki, podczas gdy w guberni płockiej było ich zaledwie 19. Porównanie to wypadło więc na niekorzyść guberni płockiej.

W początkach XX wieku Departament Lekarski podjął działania zmierzające do ograniczania liczby aptek prywatnych. W tym też celu postanowiono opracować nowe zasady otwierania aptek, tak, by ułatwić to instytucjom miejskim i ziemskim oraz towarzystwom dobroczynności⁸². W 1902 roku w płockiej prasie pojawiło się stwierdzenie, że jednym z warunków pomyślnej realizacji projektu bezpłatnej pomocy lekarskiej było upaństwowienie aptek, ponieważ wraz z nim nastąpiłoby znaczne obniżenie cen lekarstw⁸³. Opracowany przez zarząd głównego inspektora lekarskiego projekt zmiany prawa o otwieraniu aptek został zatwierdzony przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w 1909 roku. W myśl tego projektu pierwszeństwo w otwieraniu aptek oddano miejskim i ziemskim instytucjom społecznym, na drugim miejscu prawo to przysługiwało farmaceutom, po nich prywatnym instytucjom społecznym, a dopiero z braku wyżej wymienionych kandydatów zgodę na otwarcie apteki mogły otrzymać osoby prywatne⁸⁴.

Według przekazu Wincentego Hipolita Gawareckiego w początkach XIX wieku w Płocku działały 2 apteki, które zaopatrywały miejscową ludność w najpotrzebniejsze lekarstwa⁸⁵. Materiały źródłowe zaś odnoszące się do aptekarstwa charakteryzowanej guberni podały, że w 1875 roku Płock posiadał 3 apteki⁸⁶. Najstarsza z aptek znajdowała się w części nazywanej przez mieszkańców Starym Miastem, była ona kontynuacją apteki, którą przez blisko dwa stulecia (XVI i XVII wieku) prowadzili aptekarze wywodzący się z weneckiego rodu Alantsee⁸⁷. Wspomniany wyżej późniejszy właściciel tej apteki Kina zainwestował

⁸¹ *Statystyka aptek w Królestwie Polskim*, „Wiadomości Farmaceutyczne”, 1885, nr 1, s. 11-13.

⁸² *Projekt nowej ustawy aptecznej*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1900, nr 58, s. 3; *Wiadomości bieżące*, „Zdrowie”, 1900, nr 179, s. 386.

⁸³ *Upaństwowienie aptek*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1902, nr 82, s. 3.

⁸⁴ *Zmiany prawa o porządku otwierania aptek*, „Gazeta Lekarska”, 1909, nr 36, s. 802-803.

⁸⁵ W.H. Gawarecki, *Wiadomość o mieście Płocku*, Warszawa 1821, s. 84.

⁸⁶ APP, Rząd Gubernialny Płocki, sygn. 2932, dz. cyt., k. 40.

⁸⁷ T. Kowalewski, *Płock*, Warszawa 1985, s. 80.

w nią dużą gotówkę: na jej zakup 19.000 rubli i na remont 2.000 rubli, nic więc dziwnego, że traktował ją jako długoterminową inwestycję⁸⁸.

W miarę upływu czasu miasto rozwijało się, powstawały nowe jego dzielnice i nowe apteki. Część miasta, na terenie której działała apteka Kina zamieszkała była głównie przez niezamożną ludność żydowską, zajmującą się jedynie rzemiosłem i handlem. Apteka ta nie miała takiego obrotu pieniężnego jak pozostałe płockie apteki. Świadczy o tym zmniejszająca się liczba realizowanych recept. Do wniosku takiego prowadzi chociażby porównanie liczby recept zrealizowanych w 1872 roku – 6.710, z ich liczbą w 1873 roku – 4.995⁸⁹. Istotne znaczenie dla funkcjonowania apteki miał również niedaleko zlokalizowany plac targowy i odbywający się na nim handel. Przyjeżdżający bowiem w dni targowe do miasta ludzie przy okazji zaopatrywali się w medykamenty właśnie w tej aptece. Ze względów sanitarnych w 1875 roku postanowiono jednak przenieść bazar do innej, położonej bardziej na obrzeżach, części miasta. Po zrealizowaniu tego zamierzenia apteka straciła wielu klientów, w konsekwencji czego stała się nierentowna⁹⁰. Właściciel apteki, obawiając się bankructwa, w piśmie z dnia 25 maja 1876 roku do Płockiego Rządu Gubernialnego, po przedstawieniu swojego położenia materialnego, zwrócił się z prośbą o zezwolenie mu na otwarcie w mieście apteki filialnej przy ulicy Tumskiej lub Więziennej⁹¹. Po zapoznaniu się z raportem dotyczącym funkcjonowania płockich aptek w 1876 roku Rząd Gubernialny uznał, że liczba aptek w stosunku do liczby ludności jest wystarczająca. Odrzucenie prośby Kina Rząd Gubernialny argumentował też tym, że jej pojawienie wpłynęłoby niekorzystnie na sytuację materialną pozostałych płockich aptek⁹². W ostateczności Kina uzyskał zgodę Urzędu Medycznego na otwarcie wspomnianej już apteki filialnej w Bielsku⁹³.

Późniejszy właściciel apteki Puchalski nie wywiązywał się jednak należycie z obowiązków wynikających z jej posiadania. Wskazuje na to

⁸⁸ APP, *Płocki Rząd Gubernialny*, sygn. 2932, dz. cyt., k. 42.

⁸⁹ Tamże, k. 13.

⁹⁰ Tamże, k. 48-49.

⁹¹ Tamże, k. 40-42.

⁹² Tamże, k. 50-52.

⁹³ Tamże, k. 64-66.

protokół z kontroli przeprowadzonej w aptecę w 1893 roku. Obowiązek prowadzenia kontroli aptek w mieście gubernialnym spoczywał na inspektorze medycznym, jego pomocniku oraz na asesorze medycznym, w powiatach zaś na lekarzach powiatowych⁹⁴. Na podstawie relacji „Obzorów Płockoj Guberni za 1894-1900 gody” można wnioskować, że z 1875 roku w guberni płockiej prowadzono je w sposób systematyczny⁹⁵. Kontrola przeprowadzona w aptecę Puchalskiego w 1893 roku wykazała następujące zaniedbania: nieprzestrzeganie czystości, używanie przeterminowanych medykamentów i preparatów do przygotowywania leków robionych oraz brak odrębnego pomieszczenia do przechowywania leków i wody sodowej⁹⁶. Według „Obzoru Płockoj Guberni za 1894 god”, jeśli w czasie kontroli wyniknęły jakieś nieprawidłowości, to właściciel apteki miał je usunąć w ciągu określonego czasu⁹⁷. Puchalskiemu nakazano jednak nie tylko usunięcie wszelkich niedociągnięć, ale też przedstawienie Radzie Medycznej pisemnego wyjaśnienia w tej sprawie⁹⁸. W jednym zaś z numerów „Ech Płockich i Łomżyńskich” z 1900 roku poinformowano, że na podstawie aktu notarialnego sporządzonego w obecności rejenta Brudnickiego apteka Puchalskiego stała się własnością dotychczasowego jej dzierżawcy pana Antoniego Gościckiego⁹⁹. Dwa lata później Gościcki zdecydował się przenieść ją na ulicę Grodzką. Relację z tego wydarzenia zamieszczono w płockiej prasie. W „Echach Płockich i Łomżyńskich” czytamy więc: „W zeszlą środę odbyło się poświęcenie apteki pana A. Gościckiego przeniesionej ze Starego Rynku na ulicę

⁹⁴ *Obzor Płockoj Guberni za 1894 god*, s. 61; W Ministerstwie Spraw Wewnętrznych utworzono w 1887 roku odrębny departament, któremu powierzono nadzór nad aptekami. W skład departamentu wchodził lekarze i rewizorzy, których zadaniem była kontrola aptek, taksy aptekarskiej oraz nadzór nad jakością materiałów aptecznych. Obowiązkiem departamentu było przedstawiać sprawozdania z przeprowadzonych kontroli Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. *Departament dla nadzoru nad aptekami*, „Korespondent Płocki”, 1887, nr 100, s. 2.

⁹⁵ *Obzory Płockoj Guberni za gody: 1894*, dz. cyt., s. 60; 1895, dz. cyt., s. 61; 1896, dz. cyt., s. 54; 1897, dz. cyt., s. 53; 1898, dz. cyt., s. 54; 1899, dz. cyt., s. 53.

⁹⁶ APP, Płocki Rząd Gubernialny, sygn. 2947, b. p.; *Obzor Płockoj Guberni za 1893 god*, dz. cyt., s. 65.

⁹⁷ *Obzor Płockoj Guberni za 1894 god*, dz. cyt., s. 60.

⁹⁸ *Obzor Płockoj Guberni za 1893 god*, dz. cyt., s. 64.

⁹⁹ *Apteka przy Starym Rynku*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1900, nr 36, s. 2.

Grodzką. Poświęcenia dopełnił brat właściciela ksiądz Leon Gościcki z Ciechanowa w obecności licznie zgromadzonych gości. Ta odnowiona i przeniesiona oficyna przedstawia się w swym urządzeniu bardzo ładnie pod każdym względem”¹⁰⁰.

Druga z aptek należąca do Józefa Jędrzejewskiego, znajdowała się na ulicy Grodzkiej, a więc przy jednej z głównych ulic miasta. Jej lokalizacja w gęsto zaludnionej, centralnej części miasta nie była dla jej funkcjonowania bez znaczenia. Właściciel tej apteki Jędrzejewski posiadał gruntowne wykształcenie farmaceutyczne i był jednym z szanowanych płockich aptekarzy. Po ukończeniu czteroklasowej szkoły w Lipnie, począwszy od 1839 roku pracował jako uczeń, a później jako pomocnik w jednej z płockich aptek. Kontynuując naukę w Warszawskiej Szkole Farmacji, uzyskał stopień prowizora, a w 1857 roku tytuł magistra farmacji¹⁰¹. Za wzorowe prowadzenie apteki otrzymał on na prośbę Inspektora Medycznego podziękowanie następującej treści: „Inspektor Główny Służby Ogólnolekarskiej w Królestwie Polskiem w czasie bytności swojej w Płocku przekonał się, że apteka własnością Pana będąca jest utrzymana we wzorowym porządku (...) poleciłem Urzędowi Lekarskiemu ażeby udzielił Wielmożnemu Panu za gorliwość i staranie się w prowadzeniu swej apteki w Imieniu Jego podziękowanie”¹⁰². Podziękowanie Urzędu Lekarskiego Guberni Płockiej zostało wręczone Jędrzejewskiemu w dniu 18 czerwca 1865 roku.

Liczba recept realizowanych w tej aptece w ciągu roku wynosiła średnio około 4 tysięcy, co pozwala sądzić, że obsługiwała ona największą liczbę klientów. Czynnikiem, który przyciągał kupujących był fakt, że w aptece tej poza lekami i środkami opatrunkowymi prowadzono też sprzedaż wód mineralnych, sodowych i ziołowych. W 1874 roku zaobserwowano jednak spadek zysków. W 1873 roku roczny utarg wynosił 11.483 rubli, zaś w roku następnym – 9.886 rubli. Mniejszy roczny utarg oznaczał niewątpliwie mniejsze zyski dla jej właściciela. Przeniesienie targowiska w inną część miasta postawiło przyszłość tej apteki pod znakiem zapytania¹⁰³.

¹⁰⁰ *Poświęcenie apteki*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1902, nr 86, s. 2.

¹⁰¹ APP, Płocki Rząd Gubernialny, sygn. 2940, k. 9-10.

¹⁰² Tamże, k. 6.

¹⁰³ APP, Płocki Rząd Gubernialny, sygn. 2932 dz. cyt., k. 44-46.

Trzecia apteka, której właścicielem był Janusz Szymański znajdowała się przy ulicy Kolegialnej. W dokumentach Płockiego Rządu Gubernialnego zaznaczono, że lokalizacja apteki była bardzo dogodna jak też sprzyjała jej rozwojowi¹⁰⁴. Podobnie jak w aptecę Jędrzejewskiego prowadzono w niej sprzedaż wód mineralnych, sodowych i ziołowych. Apteka Szymańskiego była jedyną spośród płockich aptek, która na zmianie lokalizacji miejsc targowych nie ucierpiała. Wręcz przeciwnie, w wymienionych wyżej materiałach źródłowych czytamy: „Od momentu przeniesienia rynku obrotu apteki (...) jeszcze się powiększyły (...)”¹⁰⁵. Wzrost rocznego dochodu był konsekwencją zwiększonej sprzedaży lekarstw. Szymański podobnie jak pozostali właściciele płockich aptek starał się w 1876 roku o uzyskanie pozwolenia na otwarcie apteki filialnej. Zgody tej jednak nie otrzymał, ponieważ, jak słusznie zauważono w źródłach, byłoby to nie w porządku wobec pozostałych płockich aptekarzy, których apteki pod względem materialnym prosperowały znacznie gorzej¹⁰⁶. W 1903 roku na łamach płockiej prasy poinformowano, że Szymański sprzedał aptekę za 35.000 rubli panu Łobodowskiemu pochodzącemu z Nieszawy¹⁰⁷. Łobodowski zaś był w jej posiadaniu zaledwie 7 lat, ponieważ w 1910 roku dokonał jej sprzedaży swojemu długoletniemu współpracownikowi, a w końcu i jej dzierżawcy Stefanowi Betley¹⁰⁸. Wobec powyższego nie trudno zauważyć, że płockie apteki też często zmieniały swoich właścicieli.

Początek XX wieku nie przyniósł ze sobą zmiany liczby aptek w mieście gubernialnym. Według dokumentów Rady Opieki Społecznej w 1903 roku w Płocku nadal działały 3 apteki, ale zmienili się ich właściciele: Karol Łobodowski, Aleksander Donajski i Antoni Gościcki¹⁰⁹. Dochód uzyskany przez płockie apteki w latach 1902-1904 przedstawiono w poniższej tabeli.

¹⁰⁴ Tamże, k. 46.

¹⁰⁵ Tamże, k. 47.

¹⁰⁶ Tamże, k. 46.

¹⁰⁷ *Apteka przy ulicy Kolegialnej*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1903, nr 85, s. 1.

¹⁰⁸ *Sprzedaż apteki*, „Głos Płocki”, 1910, nr 79, s. 2.

¹⁰⁹ APP, *Rada Opieki Społecznej*, sygn. 244, k. 13.

Tabela 5. Dochód płockich aptek w latach 1902-1904.

ROK	Dochód uzyskany ze sprzedaży leków z recept w rublach			Dochód uzyskany z wolnej sprzedaży w rublach			Dochód apteki w danym roku w rublach		
	Apteka Łobodowskiego	Apteka Donajskiego	Apteka Gościckiego	Apteka Łobodowskiego	Apteka Donajskiego	Apteka Gościckiego	Apteka Łobodowskiego	Apteka Donajskiego	Apteka Gościckiego
1902	4.032	3.607	3.189	4.200	4.062	4.671	9.830	8.589	8.230
1903	4.408	4.205	3.197	5.500	3.925	4.491	11.022	9.380	8.643
1904	5.603	4.385	3.006	6.200	2.950	4.670	11.340	8.363	7.708

Źródło: APP, Rada Opieki Społecznej, sygn. 244, k. 13.

Po analizie danych przedstawionych w tabeli można stwierdzić, że najlepiej prosperującą apteką w Płocku w latach 1902-1904 była apteka Łobodowskiego. W 1902 roku uzyskała ona największy roczny dochód, który w następnych latach systematycznie powiększał się. Inaczej przedstawiała się sytuacja materialna dwóch pozostałych płockich aptek. Najniższy dochód w latach 1902-1904 odnotowano w aptece należącej do Gościckiego. Wprawdzie w 1902 roku roczny dochód apteki Donajskiego i Gościckiego był porównywalny, ale w następnym roku, mimo że obie apteki uzyskały większe zyski, to i tak apteka Gościckiego ukłasyfikowała się na ostatnim miejscu. Rok 1904 przyniósł obu wymienionym aptekom mniejszy dochód. W aptece Donajskiego utargowano o 1.017 rubli mniej w porównaniu z rokiem poprzednim, zaś w aptece Gościckiego mniej o 935 rubli.

Analogicznie przedstawiała się kwestia sprzedaży leków wydanych na podstawie recepty lekarskiej. W 1902 roku apteka Łobodowskiego dominowała nad dwiema pozostałymi, ale różnica w uzyskanym dochodzie między apteką Donajskiego i Gościckiego była niewielka. W następnym roku ze względu na dochód uzyskany z realizacji recept na pierwszym miejscu znajdowała się apteka Łobodowskiego, a w dalszej kolejności Donajskiego, choć jej dochód wyraźnie zwiększył się i na końcu apteka Gościckiego. Tendencja ta utrzymała się także w 1904 roku, mimo że apteka Łobodowskiego zwiększyła wyraźnie dystans nad konkurentami.

Po zapoznaniu się zaś z dochodem uzyskanym przez apteki w drodze wolnej sprzedaży leków nasuwają się nieco inne wnioski. W 1902 roku

wszystkie płockie apteki uzyskały z tego tytułu podobny dochód. Największy odnotowano jednak w aptece Gościckiego, a najniższy w aptece Donajskiego. Następne lata zdominowane były przez aptekę należącą do Łobodowskiego, a dochody apteki Donajskiego ze sprzedaży leków niewymagających przepisu lekarza systematycznie kurczyły się.

Ilość recept realizowanych w poszczególnych aptekach w na terenie guberni płockiej też była zróżnicowana. Generalnie nie można jednak przyjąć, że w ciągu lat 1881-1890 liczba sprzedaży leków z przepisu lekarza zwiększała się.

Tabela 6. Średnia ilość recept realizowanych w aptekach w guberni płockiej w latach 1881-1890.

ROK	Ilość recept zrealizowanych w ciągu roku	Średnia ilość recept przypadająca w ciągu danego roku na 1 aptekę
1881	66.469	3.498
1882	70.566	3.714
1883	66.697	3.031
1884	65.256	2.837
1885	69.405	3.005
1886	62.445	2.715
1887	61.249	2.552
1888	61.387	2.557
1889	60.783	2.532
1890	73.337	2.716

Źródło: *Obzory Płockoj Guberni za 1881-1890.*

Liczba realizowanych recept w ciągu lat 1881-1890 utrzymywała się w przedziale 60.000 – 70.000 tysięcy. Wyjątek stanowiły jedynie lata 1882 i 1890, kiedy sprzedaż przekroczyła podaną wyżej wartość. Nie było więc jakiejś stałej reguły, wedle której następowałby wzrost sprzedaży leków wydawanych jedynie na podstawie zapisu lekarskiego. Analogicznie sytuacja przedstawiała się w odniesieniu do poszczególnych aptek. Średnia ilość recept przypadających na 1 aptekę w ciągu wspomnianego dziesięciolecia wahała się od 2.500 do 3.700. Niewątpliwie im większa była ilość zrealizowanych recept, tym większy był roczny dochód apteki. Wzrost liczby aptek, a w konsekwencji i sama

konkurencyjność były elementami, które wpłynęły na obniżenie ilości recept realizowanych przez poszczególne apteki.

Inaczej natomiast przedstawiała się sprzedaż leków u schyłku XIX wieku. W odniesieniu do lat 1891-1900 można śmiało mówić o systematycznym wzroście liczby realizowanych recept¹¹⁰. Wyjątek stanowiły jedynie lata 1894-1896, o czym można przekonać się, analizując poniższą tabelę. Tabelę zamieszczono, by pokazać ilość recept oraz dochód uzyskany z ich realizacji, a także w drodze tzw. wolnej sprzedaży leków.

Tabela 7. Ilość recept i roczny dochód aptek w guberni płockiej w latach 1894-1900.

ROK	Ilość recept	Kwota uzyskana ze sprzedaży leków na receptę		Kwota uzyskana ze sprzedaży leków bez recepty		Ogólna kwota uzyskana ze sprzedaży laków w ciągu roku	
		rubli	kopiejek	rubli	kopiejek	rubli	kopiejek
1894	73.093	32.186	71	32.512	77	64.699	48
1895	70.429	29.735	4	32.265	62	62.000	66
1896	65.865	31.633	53	31.281	44	62.914	97
1897	78.791	34.974	11	40.088	16	75.062	27
1898	81.971	38.053	92	47.345	68 ½	85.399	60 ½
1899	75.738	33.452	82	43.435	51 ½	76.888	33 ½
1900	80.538	35.165	68	42.465	75	77.631	43

Źródło: *Obzory Płockoj Guberni za 1894-1900.*

Kwota finansowa, jaką apteki uzyskiwały ze sprzedaży leków na receptę w latach 1894-1900 była niższa niż suma uzyskana ze sprzedaży leków niewymagających zgody lekarza. Im bliżej 1900 roku ta dysproporcja stawała się coraz bardziej dostrzegalna. O ile w 1894 roku różnica ta wynosiła zaledwie 325 rubli, o tyle sześć lat później prawie już 7.300 rubli. Ogólny zaś dochód aptek funkcjonujących w guberni płockiej zmieniał się wraz z każdym rokiem. Najniższy – 62.000 rubli 66 kopiejek odnotowano w 1895 roku, najwyższy zaś

¹¹⁰ *Obzory Płockoj Guberni za gody: 1891, dz. cyt., s. 60; 1892, dz. cyt., s. 57; 1893, dz. cyt., s. 64; 1894, dz. cyt., s. 60; 1895, dz. cyt., s. 61; 1896, dz. cyt., s. 54; 1897, dz. cyt., s. 53; 1898, dz. cyt., s. 54; 1899, dz. cyt., s. 53, 1900, dz. cyt., s. 51.*

w 1898 roku - 85.399 rubli 60 ½ kopiejki. Spadek zarejestrowanej liczby lekarstw nie świadczył jednak o mniejszym dochodzie. Jako przykład może posłużyć rok 1896, w którym zrealizowano mniejszą liczbę recept w porównaniu z rokiem poprzednim, ale zarówno kwota finansowa uzyskana ze sprzedaży leków wydawanych włącznie na receptę jak i ogólny dochód aptek był większy. Rozmieszczenie aptek w guberni płockiej można przeanalizować w oparciu o poniższą tabelę.

Tabela 8. Spis aptek, liczba zrealizowanych w nich recept i roczny dochód w guberni płockiej w 1902 roku.

powiat	Właściciel apteki	Miejscowość	Liczba recept	Kwota uzyskana ze sprzedaży leków na receptę		Kwota uzyskana ze sprzedaży leków bez recepty	
				rubli	kop.	rubli	kop.
płocki	<i>Iwan Szymański</i>	Płock	9.830	4.032	-	4.200	-
	<i>Aleksander Daniszewski</i>	Płock	8.589	5.607	38	4.062	91
	<i>Antoni Gościcki</i>	Płock	8.230	3.189	70	4.671	5
	<i>Stanisław Cybulski</i>	Bodzanów	927	468	56	956	36
	<i>Maliński</i>	Bielsk	168	88	99	890	1
	<i>Aleksander Baumgarten</i>	Drobin	2.515	1.002	-	1.526	50
	<i>Karol Neuman</i>	Wyszogród	1.901	1.114	31	1.094	46
lipnowski	<i>Fabian Piętka</i>	Lipno	5.255	1.684	76	1.423	84
	<i>Wiktor Raniecki</i>	Dobrzyń nad Wisłą	1.697	822	80	1.876	90
	<i>Mieczysław Kowalewski</i>	wieś Lubicz	93	39	83	450	25
	<i>Iwan Bugański</i>	Skepe	93	196	79	1.278	64
mławski	<i>Józef Marszewski</i>	Mława	5.886	3.098	73	2.213	59
	<i>Antoni Moszczyński</i>	Mława	-	-	-	79	5
	<i>Jan Kaczorowski</i>	Radzanów	74	33	35	482	-
	<i>Michał Jasiński</i>	Szreńsk	1.350	546	20	1.162	50

przasnyski	<i>Aleksander Mieczyski</i>	Przasnysz	5.740	2.540	82	2.690	74
	<i>Stanisław Gorczyński</i>	Chorzele	3.841	1.725	81	545	19
rypiński	<i>Roman Rokicki</i>	Rypin	6.404	3.721	2	2.150	45
	<i>Antoni Cisowski</i>	Dobrzyń nad Drwęcą	3.042	1.448	62	2.584	73
sierpecki	<i>Iwan Radoszewski</i>	Sierpc	5.466	2.426	41	5.557	6
	<i>Iwan Biegański</i>	Biezuń	926	443	33	651	56
	<i>Władysław Kaczyński</i>	Żuromin	1.755	824	2	1.870	46
	<i>Antoni Grabowski</i>	Raciąż	2.730	1.280	-	2.697	20
ciechanow- ski	<i>Antoni Raniecki</i>	Ciechanów	5.585	2.981	23	407	77

Źródło: APP, Rada Opieki Społecznej, sygn. 244, k. 4-5.

Na podstawie spisu aptek z 1902 roku opracowanego przez inspektora lekarskiego widać, że apteki działające na terenie guberni płockiej nie były równomiernie rozmieszczone. Najwięcej aptek funkcjonowało w obrębie powiatu płockiego – 7. Na drugim miejscu należy wymienić powiaty: lipnowski, mławski i sierpecki – po 4 apteki, dalej powiaty: rypiński i przasnyski – po 2 apteki i na końcu powiat ciechanowski - tylko 1 apteka. Nie ma też wątpliwości, że największą liczbę recept zrealizowano również w powiecie płockim. Liczba aptek występujących na terenie powiatu nie przesądzała jednak o liczbie realizowanych recept. W odniesieniu do powiatów lipnowskiego, mławskiego i sierpeckiego należy zaznaczyć, że posiadały wprawdzie taką samą liczbę aptek, ale w 1902 roku w powiecie sierpeckim sprzedano ponad 2 tysiące więcej lekarstw z przepisu lekarza niż w dwóch wyżej wymienionych. W powiatach przasnyskim i rypińskim, które dysponowały mniejszą liczbą aptek również odnotowano większą sprzedaż leków na receptę niż w powiatach lipnowskim i mławskim. Nie było też reguły co do dochodu uzyskiwanego ze sprzedaży leków. Właściwie w odniesieniu do każdego z powiatów, z wyjątkiem powiatu sierpeckiego, można przyjąć, że dochód uzyskany ze sprzedaży lekarstw

wydawanych na podstawie recepty lekarskiej równoważył się z dochodem uzyskanym z tzw. wolnej sprzedaży leków.

Powszechnie było wiadomo, że zawód aptekarza na przełomie XIX i XX wieku nie należał do najłatwiejszych. Wymagania dotyczące ich wykształcenia, przepisy związane z prowadzeniem aptek, a także odpowiedzialność wynikająca z prowadzonej sprzedaży leków powodowały, że aptekarze wiele godzin poświęcali swej sumiennej służbie. Niemniej jednak przedstawiciele środowiska farmaceutycznego guberni płockiej należy postrzegać jako społeczników. Dali się oni poznać jako członkowie różnych organizacji społecznych i towarzystw. Z inicjatywy niektórych z nich powstawały instytucje służące dobru ogólnemu. Wytrwałość w działaniu właściciela apteki w Drobinie Aleksandra Baumgartena doprowadziła do powstania miejscowej czytelnicy. Wiadomość o jego śmierci w dniu 3 listopada 1904 roku społeczność drobińska przyjęła z ogromnym smutkiem. W prasie pisano: „Wzorowy ojciec i mąż obowiązki swego zawodu wypełniał z prawdziwym namaszczeniem, młodzieńczym zapałem i rzadką sumiennością (...), a każdą wolną chwilę poświęcał na usługi społeczeństwa”¹¹¹.

Do refleksji zmusiła też wieść o śmierci Wojciecha Adamskiego prowadzącego aptekę w Sierpcu. Nie był on rodowitym sierpczaninem, a mimo to cieszył się powszechną sympatią mieszkańców. Na łamach płockiej prasy w 1885 roku pisano o nim w następujący sposób: „Znana to była postać (...), ciesząca się prawdziwym zaufaniem i cziągą ogółu. Słowem i czynem dopomagał każdemu, a bieda i nieszczęście zawsze znalazły u niego serce otwarte i dłoń do pomocy gotową. (...) Z niekłamanym uczuciem boleści żegnamy tego zasłużonego bojownika na polu ogólnego dobra (...)”¹¹².

Dla wielu mieszkańców Płocka autorytetem był zaś jeden z miejscowych aptekarzy – Aleksander Donajski. We wspomnieniu pośmiertnym zamieszczonym w „Głosie Płockim” w 1913 roku

¹¹¹ *Z Drobin*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1904, nr 90, s. 3.

¹¹² Wojciech Adamski urodził się we wsi Ruszcza w powiecie krakowskim. Po ukończeniu szkół w Sandomierzu rozpoczął zgłębianie farmacji. Praktykę tego zawodu rozpoczął w Starczewie, kursy specjalistyczne odbył na Uniwersytecie Krakowskim. Po uzyskaniu stopnia aptekarza drugiej kasy w 1837 roku przybył do Sierpca, gdzie mieszkał do chwili zgonu. *Z Sierpca*, „Korespondent Płocki”, 1885, nr 86, s. 3.

wymieniono jego następujące cechy: szczytne umiłowanie pracy, dążenie w niej do doskonałości i idealizowanie swych obowiązków¹¹³. Powyższe przykłady wskazują, że aptekarze w guberni płockiej, mimo zdarzających się na nich skarg i narzekań, byli postrzegani pozytywnie oraz spotykali się z powszechnym szacunkiem.

Rozwój medycyny, a zwłaszcza higieny spowodował, że w końcu XIX wieku zaczęto w instytucjach publicznych wprowadzać tzw. apteczki służące do przechowywania środków medycznych. Apteczki z niezbędnymi środkami leczniczymi, jak podała płocka prasa w 1900 roku, w świetle zarządzenia ministerstwa oświaty miały znajdować się w każdej ze szkół wiejskich¹¹⁴. Domowe zaś apteczki na wsiach w XIX wieku nie były właściwie żadną nowością, bowiem od dawna spotykano je we dworach. Zdaniem Melchiora Wańkowicza, „dwór był kasą chorych i największą apteką na okolicę”¹¹⁵. Obecność apteczki domowej w każdym dworze i dworku polskim potwierdził także Zygmunt Gloger¹¹⁶. E. Kowecka, zajmująca się problematyką życia codziennego szlachty, zaznaczyła, że w początkach XIX wieku we dworach istniały właściwie dwie apteczki. W pierwszej przechowywano zioła, nalewki i preparaty lecznicze przeciw różnym chorobom, a w drugiej zwanej popularnie przyjemną: cytryny, pomarańcze, migdały, oliwę z oliwek, miód, wino, suszone owoce i konfitury¹¹⁷. Status apteczek domowych uregulowała dopiero Ustawa dla farmaceutów i aptek z 1844 roku. Ustawa dopuszczała trzymanie w apteczkach domowych 26 artykułów, wśród których nie mogło oczywiście zabraknąć środków opatrunko-

¹¹³ Aleksander Donajski urodził się w Smardzewicach w guberni kieleckiej, edukację pobierał w szkołach zlokalizowanych na terenie Kielc. Jako 17-letni młodzieniec w 1863 roku wstąpił w szeregi walczących, pełniąc funkcję kuriera przy dyktatorze Langiewicz. Wykształcenie farmaceutyczne zdobył w Warszawie, przez jakiś czas mieszkał jednak w Częstochowie, a od roku 1872 osiadł w Płocku jako właściciel apteki. Był członkiem Towarzystwa Dobroczyńności i straży ogniowej oraz jednym z redaktorów „Głosu Płockiego”. *Ś. p. Aleksander Donajski*, „Głos Płocki”, 1913, nr 72, s. 2.

¹¹⁴ *Apteczki przy szkołach*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1900, nr 91, s. 3.

¹¹⁵ M. Wańkowicz, *Szczeniące lata*, Warszawa 1972, s. 47-48.

¹¹⁶ Z. Gloger, *Encyklopedia Staropolska Ilustrowana*, Warszawa 1985, t. I, s. 60.

¹¹⁷ E. Kowecka, *W salonie i w kuchni, opowieść o kulturze materialnej pałaców i dworów polskich w XIX wieku*, Warszawa 1984, s. 136; Wł. Łoziński, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Kraków 1974, s. 104.

wych¹¹⁸. Wyposażenie apteczki domowej stanowiły właściwie gotowe preparaty zakupione wcześniej w aptece lub w drogerii¹¹⁹. „Encyklopedia Podręczna Ilustrowana” z 1905 roku podzieliła zaś zasoby apteczki domowej na cztery kategorie: leki, opatrunki, narzędzia i przyrządy. Na łamach czasopisma „Świat Kobiety” w 1905 roku podkreślono po raz kolejny, że środki opatrunkowe były nieodzownym elementem każdej apteczki wiejskiej. Jako podstawowe środki opatrunkowe wymieniono: watę higroskopijną, gazę, opaski – bandaże i plaster¹²⁰.

Apteki w guberni płockiej istniały wprawdzie już w pierwszej połowie XIX wieku, niemniej jednak lata 1965-1915 należy traktować jako czas systematycznego rozbudowywania sieci aptekarskiej. W ciągu wspomnianego okresu ich liczba zwiększyła się o ponad 100%, co niewątpliwie należy uznać za zjawisko pozytywne. Stan sanitarny guberni i występowanie wielu chorób epidemicznych wskazują, że apteki były instytucjami bardzo pożądanymi. Systematyczny wzrost realizowanych recept dowodzi zaś postępującego upowszechnienia lecznictwa i skutecznej walki ze znachorstwem. Niestety podzielone, gubernialne środowisko farmaceutyczne i krzewiąca się w nim konkurencyjność paraliżowały pracę na rzecz wspólnych interesów. Utrudniony dostęp do szpitalnictwa zmusił ludność do samowolnego zaopatrywania się w medykamenty lecznicze w aptekach. Niestety wygórowana cena lekarstw powodowała, że klienci nie zawsze mogli dokonać ich zakupu. Aptekom i aptekarzom w guberni płockiej można by wiele zarzucić, ale ich wkład w walkę z chorobami spowodował, że należy je postrzegać za jedne z placówek ochrony zdrowia.

¹¹⁸ Spis tych środków podała B. Stepiewska w artykule zatytułowanym *Dawne apteczki domowe w Polsce*, „Farmacja Polska”, 1961, nr 15/16, s. 323-326.

¹¹⁹ E. Szot-Radziszewska, *Apteczki lecznicze i „przyjemne” w dworach polskich*, [w:] *Dwór polski zjawisko historyczne i kulturowe*, Materiały VIII Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki, pod. red. L. Kajzer, Kielce 2006, s. 107.

¹²⁰ J. Zawadzki, *Środki opatrunkowe*, „Świat Kobiety” 1905, nr 20, s. 228.